

De exploitatie van Moergronden bij Zevenbergen

door

K. A. H. W. LEENDERS

Inleiding

De gesteldheid van de bodem van noordwestelijk Noord-Brabant was in de middeleeuwen aanzienlijk anders dan thans. Niet alleen is de loop van wateren, dijken en wegen sindsdien veranderd, ook de aard van de bodem en het bodemgebruik veranderde volkomen. Waar nu de kleipolders liggen was toen een uitgestrekt moergebied, waarin het karakter van de bodem geheel bepaald werd door de veenondergrond. Een eventueel kleidek lijkt niet erg dik geweest te zijn.¹

Vanaf ca. 1250 is men vanuit Vlaanderen, dat toen reeds een grote bloei doormaakte, in deze streek turf gaan winnen, waarbij Steenbergeweldra tot een regionaal centrum werd.² Van één van deze turfgraverijen vond ik voldoende gegevens om een reconstructie van de exploitatie te beproeven.

Een van de turfwinende instellingen in Vlaanderen was het St. Janshospitaal van Brugge. De hoofdtaak van deze instelling was het verschaffen van onderdak aan daklozen, reizigers en ook zieken. Het was toen echter beslist geen hospitaal (of ziekenhuis) in de moderne zin van het woord. Vanaf ca. 1275 bezat het St. Janshospitaal een uitgestrekt moergebied ten zuidoosten van Aardenburg, alwaar men turf won die via Aardenburg naar Brugge gebracht werd. In 1287 verwierf deze instelling het moer bij Zevenbergen, en in 1297 een groot moer (ca. 970 ha) tussen Etten, Hoeven en Sprundel. In dezelfde tijd geraakten nog moeren bij Roosendaal en in het Land van Saafginge in haar bezit.³ Deze ene instelling laat door de genoemde activiteit duidelijk zien hoe men vanuit de bloeiende Vlaamse steden tot op grote afstand zocht naar energiebronnen, nadat de graaf van Vlaanderen verboden had nog langer in zijn bossen brandhout te kappen.⁴

De uitgifte van het moer

Het moer dat hier in het bijzonder besproken wordt, werd in 1287 door de heer en vrouwe van Zevenbergen uitgegeven aan het St. Janshospitaal te Brugge.⁵ Het betrof een vierkant of ruitvormig terrein met een oppervlakte van ca. 130 hektaren en zijden die ca. 1140 meter lang waren. Het lag ten oosten van de kerk van Zevenbergen. Rondom en midden door het moer moesten wegen komen, met daartussen weer vaarten. De wegen zouden ca. 27 meter breed moeten zijn. Het St. Janshospitaal diende jaarlijks $7\frac{1}{2}$ Hollands pond erfcijns te betalen aan de heer van Zevenbergen, en van iedere last turf ($10,7 \text{ m}^3$) een heffing van 3 Hollandse penningen. Deze heffing is de „turftiend”, „legschat” of „yscote”.⁶

Infrastructuur

In de uitgiftebrief werden al gegevens over de geplande infrastructuur, wegen en waterlopen, medegedeeld. Uit de rekeningen van het St. Janshospitaal blijkt dat men de eerste vier jaar na de uitgifte besteedde aan de aanleg ervan, eer de turfwinning begon. Niet alleen moesten de wegen en vaarten aangelegd worden, tevens moest het veen door die vaarten zover ontwaterd worden, dat vergraven mogelijk werd. In 1286 en 1289 werd er in Zevenbergen gebouwd aan een huis dat wel de centrale plaats van de hele onderneming geweest zal zijn: een soort uithof, maar dan niet voor een agrarisch bedrijf. Veel later, in 1333, is er ook sprake van een schuur in Zevenbergen.

In 1288 werd er 5 pond betaald aan „waterpenningen”: vermoedelijk een bijdrage in het herstel van schade die door de stormen van eind 1287 en begin 1288 werd aangericht aan waterkeringen in de omgeving.⁷

Naar de juiste ligging van het moer valt slechts te gissen. Een van de meest waarschijnlijke plaatsen lijkt ter weerszijden van de weg Zevenbergen-Langeweg, tegen de stad aan. Deze weg zou dan de centrale weg van de moer geweest zijn. We weten echter niet of die weg een diagonaal dan wel een middellijn in de (bijna) vierkante vorm van het moer was. Het voortbestaan van zo'n lijn in het landschap, ondanks de overstromingen van 1421 en de onbedijkte periode van ruim een eeuw die daarop

volgde, is in principe niet onmogelijk: de stad Zevenbergen handhaafde immers zich ook, evenals verspreide stukken oude dijk.⁸

De grote breedte van de geplande wegen door het moer (ca. 27 meter) trok reeds de aandacht van Delahaye. De breedte van de door-gaande 's-herenwegen in Brabant diende 40 voeten of 12 meter te zijn. Dat was echter vooral een *minimum*breedte. Wie oude landmeters-kaarten raadpleegt zal opmerken dat in de 17e eeuw nog vaak erg brede wegen weergegeven worden: veel breder dan 12 meter. Bovendien kunnen er een aantal wegen vanuit dorpscentra naar de weidegebieden aangewezen worden die eerder 50 meter breed plachten te zijn. Dit alles doet vermoeden dat die 27 meter voor de 13e eeuw niet zo uitzonderlijk is, als op het eerste gezicht lijkt. Het wegdek kan in het veen zó slecht geweest zijn, dat men een dergelijke breedte alleen al nodig had om zachte en natte plekken te kunnen ontwijken.

De exploitatie

De feitelijke turfwinning begon pas in 1289. Van dan af werd jaarlijks een drietal kostenposten vermeld.⁹

- a) de turbonibus lucrandis = van torven te winnen:
de kosten van het uitgraven en drogen van de turf;
- b) de turbonibus vehendis de Zevenbarghe usque Brugge = van torven te voerne van Zevenberghen tote Brugghe:
transportkosten van het moer bij Zevenbergen tot in de haven van Brugge;
- c) de moro nostro de Zevenbarghe = van onsen moere te Zevenberghen:
erfcijns die aan de heer van Zevenbergen betaald werd, 7½ Hollands pond per jaar.

Uit deze laatste post blijkt tevens dat het pond waarin de rekeningen gesteld zijn, evenveel waard was als het Hollandse pond. Dit vereenvoudigt de interpretatie.

Dit uitgavenpatroon handhaafde zich tot na 1300. In 1307 blijkt er de post voor de turftiend bijgekomen te zijn. Tevens zijn de transportkosten, vergeleken bij de winningskosten, fors gestegen.

Uit de rekeningen blijkt dus dat de bij Zevenbergen gewonnen turf helemaal naar Brugge gebracht werd. Tevens komt er uit naar voren dat het St. Janshospitaal in veel jaren turf verkocht. Hoeveel Zevenbergse turf daarbij was blijkt niet, omdat het hospitaal uit meer dan één moer turf naar Brugge liet komen. Wel is duidelijk dat men ruimschoots in de eigen brandstofbehoefte kon voorzien.

Tegen 1325 trad de exploitatie in een nieuwe fase. De uitgevende gronden werden nu geleidelijk in erfpacht uitgegeven, kennelijk voor agrarische doeleinden. Dat was mogelijk omdat het St. Janshospitaal het moer „cum fundo” ofwel „metten gronde”, dus inclusief de onder het veen gelegen ondergrond, van de heer van Zevenbergen verkregen had. De opbrengst van deze erfpacht bedroeg in 1329 al 27 pond per jaar, in 1333 reeds 38 pond: vele malen meer dan de jaarlijks aan de heer van Zevenbergen verschuldigde cijns, maar toch een gering bedrag vergeleken bij de kosten van turfwinning en transport. Waarschijnlijk beduidt de geleidelijke uitgifte van de grond door het St. Janshospitaal dat de vervening ten einde liep.

Van turfproduktie naar zoutproduktie

In 1358/9 werd het moer bedijkt, blijkbaar als onderdeel van een bedijking, die tot bij de Zwaluwe strekte. Het St. Janshospitaal droeg hierin 652 pond bij.^{9a} In 1361 tot en met 1367 bracht het moer helemaal niets op.¹⁰ Dan voltrekt zich een ramp: de moer overstroomde, samen met de rest van de bedijkte gronden in het land van Zevenbergen.¹¹ Het St. Janshospitaal besteedde 917 pond aan allerlei reparatiewerken. Er waren minstens drie dijkdoorbraken: een aan de sluis, waar een wiel ontstond; nog een wiel dat men *Mijns Heren Wael* noemde en een *quade gate* (moeilijk te dichten gat) in de *Upperste Heve*, een dijk die ten noordoosten van Zevenbergen lag. In die dijk, in de *Middelre Heve* en in de *Zuderster Heve* die tegen de *Kijfmoer* aan lag, moesten dijkvakken van ongeveer 110 meter hersteld worden, in de dijk van Zevenbergen naar de *Hazeldonk* 80 meter. Het aandeel in het herstel van de dijk bij de *Zwaluwe* bedroeg alleen al voor het St. Janshospitaal 85 meter: daar lijkt de grootste schade geweest te zijn. Het

enorme bedrag dat voor het herstel nodig was werd als volgt bijeengebracht. De Zevenbergse Moer leverde, door het verhuren van gorzen, ruim 69 pond op. De rentmeester van het St. Janshospitaal voor Etten en Zevenbergen, broeder Willem Oosterling, leende uit de wezenkas van St. Jan 396 pond en van nog vijf personen, waaronder de drossaard van Breda, een bedrag van 336 pond. De positieve uitkomst van het moer te Etten werd ook aan het herstel besteed: 116 pond. Nog in 1367 reisden Jan Bamere en broeder Willem Oosterling vanuit Brugge naar Zevenbergen (deze laatste reisde dat jaar herhaaldelijk op en neer) om er „onse zoute moer ute te ghevene”. Het eerste jaar werd er 50 last „darincs” gedolven en droog gemaakt, wat per last 33 schellingen vlaams kostte. Het St. Janshospitaal had al in 1344 toestemming gekregen om zout te winnen in het moer bij Zevenbergen, doch alleen in 1346 was daarvan op beperkte schaal gebruik gemaakt.^{11a} Dit recht kwam nu goed van pas en vanaf 1368 ging men op grote schaal zout produceren. Veertig hektaren werden voor de zoutwinning verhuurd en leverden 322 kuipen zout op; een ander blok werd „te halve zoute ende te deele van zelle”¹² uitgegeven: 31 hektaren die 285 kuipen zout opleverden. Daarnaast werd er nog een hoeve te Zevenbergen en een gors op het Zand verpacht. Dit alles leverde 113 pond op, maar de herstellingswerken, met name het verhogen van dijken, ging nog steeds voort. Als gevolg sloot de rekening van deze moer toch nog met een negatief saldo van 3 pond. Daarna ging het beter. In 1370 bedroeg het batig saldo 546 pond, in 1371 ca 750 pond vlaams geld. In 1373 ging het echter weer mis: er werden maar 42 kuipen zout gewonnen.¹³ Het jaar daarop braken de dijken van de moer op vier plaatsen door.¹⁴ De rentmeester van de goederen van het hospitaal te Etten en Zevenbergen meldt in zijn Ettense rekening dat hij naar Brugge reisde „omdat Zevenberghe was ingheghaen”. Ook in Etten was er overstroming want daar spoelde er turf weg. De Zevenbergse Moer bracht dat jaar maar 16½ kuip zout op. Er moest minstens ruim 400 meter dijk hersteld worden: op enkele plaatsen werd niet de lengte van de herstelde dijk maar de hoeveelheid aangevoerde aarde vermeld. Het herstel kostte 72 pond groten, dat komt overeen met ca. 850 pond vlaams.¹⁵ Het herstel slaagde en tot en met 1383 werden weer forse batige saldi verkregen, steeds gebaseerd op de zoutwinning.

Interpretatie

Daar we van de turftiend zowel het tarief (3 Hollandse penningen per last) als de totale som over een aantal jaren kennen, kan voor die jaren rechtstreeks geschat worden hoeveel turf er gewonnen werd. Voor de andere jaren moeten er wat onderstellingen gemaakt worden. Aan de hand van de produktie in de eerste groep jaren (1307-1333), te weten ca. 14.000 m³ per jaar, kunnen de winnings- en transportkosten per gewonnen kubieke meter geschat worden: resp. 0,715 en 1,14 d.hol. Voor de tweede reeks jaren, 1289-1300, kan daarmee zowel via de post „winningskosten” als via de post „transportkosten” de produktie per jaar geschat worden. Beide uitkomsten verschillen sterk: resp. 17.000 en 5700 m³/jr. Nu waren de transportkosten in 1289-1300 slechts 70% van de winningskosten, tegen maar liefst 200% in 1307-1333. Er is dus iets gebeurd met de winnings- en/of transportkosten, maar het fijne ontgaat ons thans.

Omwille van de continuïteit zullen we aannemen dat in de periode 1289-1300 gemiddeld 17.000 kubieke meter turf per jaar gewonnen werd en dat de transportkosten nadien verdrievoudigden. Vervolgens nemen we arbitrair aan dat de produktie in de tussenliggende jaren 1301-1306 gemiddeld 15.500 m³/jr. bedroeg. Sommerend over de jaren vinden we dat het moer bij Zevenbergen in de jaren 1289-1333 ca. 675.000 m³ turf opleverde. Daar het moer in 1333 nog niet uitgeput was, mogen we de totale produktie op 700.000 tot 900.000 m³ stellen. Dit is de hoeveelheid droge gestorte turf. De Zeeuw's berekeningen volgend¹⁶ komen we daarmee uit op een natte, nog niet ontwaterde veenmassa van 1.500.000 tot 2.200.000 m³. Als die massa egaal verspreid lag over het gehele moer, was dat dus een laag van 115 tot 170 centimeter dikte.¹⁷

We konkluderen dat de bodem door de aanvankelijke turfwinning met 115 tot 170 cm verlaagd werd, maar toch nog hoog genoeg lag om voor verder gebruik uitgegeven te worden. Door genoemde bodemverlaging en de klink die optrad door de voortgezette ontwatering kwam de bodem op den duur echter zó laag te liggen dat omdijking nodig werd. In 1367 en 1374 overstroomde de zee het nu laaggelegen moer. De

veenbodem werd met zout water doordrenkt en er openden zich nieuwe perspectieven: zoutwinning. Te oordelen naar de geldelijke opbrengsten was dat een erg voordelige bezigheid. Men haalde daarvoor kennelijk het veen al onder water weg.¹⁸ Hierdoor werd de bodem snel verder verlaagd, wat er in 1421 uiteindelijk mede toe leidde dat deze moer, samen met omringende afgeveende gronden, voor ruim een eeuw aan de getijdewerking moest worden prijsgegeven. In die periode vooral werd de vruchtbare kleilaag afgezet die nu de polders rond Zevenbergen kenmerkt.

AANTEKENINGEN

- ¹ A. Verbraeck en J. Bisschops, *Toelichting bij de Geologische kaart van Nederland 1 : 50.000, blad Willemstad oost (430)* (Haarlem, 1971) 62-63, bijkaart 1. D. van Diepen, *De bodem van Noordbrabant* (Wageningen, 1968) 18-20. K. Leenders, „Nieuw licht op Terheijden's Historie”, *Jrb. de Oranjeboom* XXVII (1974) 1-31.
W. van Ham, „Breda contra Bergen op Zoom: vijf eeuwen strijd om de grenzen”, in *Jrb. de Oranjeboom* XXVII (1974) 151-185, spec. 177ev, nr 120.
- ² *Steenbergen in de middeleeuwen* (Steenbergen, 1972).
- ³ OCMW-Brugge, fonds St. Janshospitaal, rekeningen 5b (Aardenburg) 1b (Zevenbergen, datering: 1286-7); 23b (Roosendaal, Etten); 30b (Saaftinge). Zie voor het moer bij Aardenburg: M. Gottschalk, *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St. Elisabethsvloed van 1404* (Assen, 1955).
Gottschalk dateert de Brugse rekening nr 1 ten onrechte op midden 13e eeuw: deze rekening moet, gezien de vermelding van het moer bij Zevenbergen en een hiaat in de rekeningenreeks het jaar 1286 dragen.
- ⁴ A. Verhulst, *Het Landschap in Vlaanderen* (Antwerpen, 1964).
- ⁵ A. Delahaye, „De Heren van Zevenbergen”, in: *Publ. Nassau Brabant*, nr 1, blz. 10-11;
OCMW-Brugge, fonds St. Janshospitaal, charter nr. 135.
- ⁶ In de rekeningen: „iscote”, „yscote”, „trcftienden”; blijkens Verwijs en Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, III, kol. 226 identiek met de legschat. Zie ook Leenders, Terheijden, blz. 13: in 1334 hoorden als extra inkomsten tot de heerlijkheid Zonzeel 31 pond tournois uit de legschat en renten van Breda.
- ⁷ M. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, I, (Assen, 1971) 238. Uit F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, I, (Utrecht, 1956), nummer 124, anno 1325 blijkt dat 36 jaar eerder in het gebied tussen Zevenbergen en de Zwaluwe schapen aanspoelden, samen met planken en meubelen. Dit duidt eveneens op een stormvloed die in deze buurt merkbaar was ca. 1288.
- ⁸ Zie Delahaye, *Heren van Zevenbergen* en Leenders, Terheijden.
- ⁹ OCMW-Brugge, fonds St. Janshospitaal, rekeningen 1 t/m 52.
Wegens tijdgebrek niet alle rekeningen doorgelopen.
- ^{9a} OCMW-Brugge, fonds St. Janshospitaal, rekeningen 1343-1360, vooral 1358/9.

- ¹⁰ OCMW-Brugge, fonds St. Janshospitaal, rekening 1361-1374; inliggend vanaf 1364: rekeningen van de Ettense en Zevenbergse moeren; rekening 1381-1383, zonder die bijlage.
- ¹¹ De overstroming gebeurde in 1367. De rekening noemt geen datum. Afgezien van dijkherstel meldt de rekening:
- Janne den Temmerman van dat hi omme onsen meester ghelopen was als die grote scade te Zevenberghe ghesiet was, XVI s.
 - van costen omme den dijc te besiene ende tland als de scade ghefallen was, XIII s.
 - Claase Musemanne up diken van der Upperster Heve twelke dat hi altemale verloos van der middelster vloet, CXXVI 1b.
- Er lijken dus drie „vloeden” geweest te zijn, waarbij de middelste wellicht de grootste schade aanbracht.
- M. Gottschalk vond voor het land van Saeftinge eveneens een - overigens niet ernstige - overstroming in 1367. In 1374 werd ook dat gebied door een stormvloed getroffen. (Brief M. Gottschalk, 14 jan. 1980).
- ^{11a} OCMW-Brugge, fonds St. Janshospitaal, charter 532 en de rekeningen 1343-1360.
- ¹² Waarschijnlijk een soort deelpacht, waarbij de halve opbrengst (aan zout!) voor de verpachter was.
- ¹³ Gottschalk vermeldt voor februari 1373 rivieroverstromingen op de grote rivieren, maar ook een extreme waterstand op de rivier de Mark. Wellicht heeft dat de productie te Zevenbergen (middels een overstroming?) gedrukt.
- ¹⁴ Gottschalk vermeldt zowel voor januari-februari 1374 als voor oktober 1374 overstromingen in de streek ten zuiden van Dordrecht. De rekening zelf meldt een Sinte Barbere vloet. Dit wijst eerder op 4 december! Die datum wordt door Gottschalk niet genoemd.
- ¹⁵ Aannemend dat 1 gr.vl = 12 d.vl.
- ¹⁶ J. de Zeeuw, „Peat and the Dutch Golden Age, the historical meaning of energy-attainability”, in *AAG bijdragen* 21 (1978) 3-32, bijz. blz. 16.
- ¹⁷ De omvang van de turflast (Bredase maat) is berekend als volgt: de Bredase turfton mat in 1812 214,12 liter. In 1587 heette deze ton gelijk te zijn aan de Hamburgse ton die op zijn beurt te Antwerpen in de 15e en 16e eeuw $\frac{1}{50}$ van de turflast was. $50 \times 214,12 \text{ liter} = 10,7 \text{ m}^3$. Zie P. Scherft, „Het stedelijk ijkwezen te Breda”. *Jrb. De Oranjeboom* V (1952) 85 en H. van der Wee, *The Growth of the Antwerp market*, Den Haag, 1963.
- ¹⁸ Noordelijker in Holland gebruikte men deze techniek kennelijk pas in de 16e eeuw.